Οι νεοελληνικές σπουδές μπροστά στην ψηφιακή πραγματικότητα.
Η ανάπτυξη ψηφιακού σώματος νεοελληνικής ποίησης από το ΚΕΓ με το διεθνές πρότυπο Text Encoding Initiative

Μαρία Ακριτίδου∗

But will digital humanists be able to claim their place at the table? Or, as in the past, will they once more be merely servants at the table whose practice is perceived to be purely instrumental to the main work of the humanities?[1]

Measurement as a challenge to literary theory, one could say, echoing a famous essay by Hans Robert Jauss. This is not what I expected from the encounter of computation and criticism; I assumed, like so many others, that the new approach would change the history, rather than the theory of literature.[2]

Η ανάπτυξη των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών (Digital Humanities) ξεκίνησε ως *Hilfswissenschaft,* μια επικουρική επιστήμη της παραδοσιακής φιλολογίας, με όρους επομένως συνέχειας·[3] τα τελευταία χρόνια ωστόσο όλο και περισσότερες φωνές ευαγγελίζονται την ψηφιακή φιλολογία —για να περιοριστούμε στενά στις λογοτεχνικές σπουδές— ως ρήξη, ως μια «νέα φιλολογία», θετικιστικής αίγλης και στοχεύσεων. Η σχετική διαμάχη προκαλεί δικαιολογημένα την υποψία μας, καθώς καλούμαστε να κινηθούμε αφενός μακριά από ολιστικά αιτήματα που ανάγουν την ιδέα της καινοτομίας σε κατεξοχήν ζητούμενο (ανιστορικό και ψευδο-επιστημονικό[4]), αλλά και μακριά από κριτικές γενικεύσεις που αντιμετωπίζουν τις «ψηφιακές ανθρωπιστικές σπουδές» ως μια αφηρημένη κατασκευή, χωρίς να προχωρούν σε βάθος ανάλυση της μεθοδολογίας και της ερμηνευτικής πλαισίωσης του εκάστοτε ψηφιακού εγχειρήματος·[5] μας λείπουν άλλωστε τα εργαλεία και η γλώσσα μιας «ψηφιοκριτικής» (Curran

---

∗ Υποψήφια διδακτόρισσα νεοελληνικών σπουδών (Freie Universität Berlin), εκπαιδευτικός, αποσπασμένη ως ερευνήτρια στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (fu-berlin.academia.edu/MariaAkritidou). Το ψηφιακό περιβάλλον της *Ανεμόσκαλας* που παρουσιάζεται στην εισήγηση υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους, με επιστημονικά υπεύθυνο τον Πρόεδρο του ΚΕΓ, Ι. Ν. Καζάζη.

[1] Liu 2012, 494. Το παράθεμα εδώ υπονοεί και έναν ανταγωνισμό που μπορεί να μεταφραστεί και πρακτικά σε διεκδίκηση θέσεων, χρηματοδότησης κλπ. — δεν πρέπει να μας διαφεύγει το συγκείμενο αυτό της διαμάχης γύρω από τη θεωρητικοποίηση των ψηφιακών ανθρωπιστικών σπουδών.

[2] Moretti 2013, 9.

[3] Για τη σύντομη(;) ιστορία τους, βλ. Hockey 2004, Schreibman 2012. Πρβλ. Lauer 2013. Για το ακανθώδες ζήτημα ορισμού και οριοθέτησής τους βλ. Gold 2012.

[4] Κατά κανόνα στο πρόταγμα της επιστημονικής βλέψης των digital humanities ο ίδιος ο ορισμός της «επιστήμης» είναι προβληματικός και τουλάχιστον αναιμικός (Eyers 2013).

[5] Βλ. Gold 2012. Για τη διαμάχη στον αγγλόγλωσσο χώρο ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι ποικίλων εκδόσεων και συλλογικών τόμων με λέξεις όπως controversies, debates κλπ. Βλ. ενδεικτικά Kirschenbaum 2014, σε αφιερωματικό τεύχος με τίτλο «In the Shadows of the Digital Humanities». Ένα σύντομο κείμενο του Stanley Fish είχε προκαλέσει αντίστοιχες αντιδράσεις (Fish 2012), όπως άλλωστε και τα, προδρομικά ίσως πλέον, άρθρα του Franco Moretti στο *New Left Review* το 2005, όπου υποστήριξε ένα ποσοτικό, γεωγραφικό και εξελικτικό μοντέλο της ιστορίας της λογοτεχνίας, χωρίς ανάγκη για καταφυγή στην ανάγνωση των ίδιων των κειμένων (βλ. Goodwin & Holbo 2011). Πρβλ. Eyers 2013: κατηγορεί αφενός τον Moretti για ιστορικό θετικισμό και εμπειρισμό, με άξονα τη στροφή του

2010), ή μάλλον, μιας κριτικής που θα αναγνωρίζει ότι αντικείμενό της αποτελούν και τα έργα της ψηφιακής φιλολογίας.[6]

Στόχος του κειμένου αυτού είναι να καταλήξει σε κάποιους θεωρητικούς προβληματισμούς με σημείο εκκίνησης μια συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης· μιας περίπτωσης που εντάσσεται στο πεδίο των ψηφιακών εκδόσεων (λογοτεχνικών έργων),[7] το οποίο πρέπει να σημειωθεί πως συνιστά μέρος μόνο του ευρύ πεδίου των λεγόμενων digital humanities· ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι η εκδοτική, που συχνά νοείται ως πρακτική άνευ θεωρίας, γνωρίζει εκ νέου θεωρητική επεξεργασία χάρη στην πρόκληση των ψηφιακών μέσων (Burnard / O'Brien O'Keeffe / Unsworth 2006).

Στον ελληνόγλωσσο χώρο, στον οποίο, όπως και διεθνώς, μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα χάσμα μεταξύ όσων ασχολούνται με την ανάπτυξη ψηφιακών υποδομών για τις ανθρωπιστικές επιστήμες και των ερευνητών και φιλολόγων των νεοελληνικών σπουδών.[8] Η εμπειρία της δημιουργίας του ψηφιακού περιβάλλοντος της *Ανεμόσκαλας* (www.greek-language.gr/digitalResources/literature) από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας δείχνει ότι ο διάλογος και η σύγκλιση των δύο πεδίων είναι απαραίτητα. Στο συγκεκριμένο περιβάλλον το

στην ποσοτική μεθοδολογία στο γραμματολογικό πεδίο, αφετέρου το κίνημα του Νέου Ιστορικισμού για φετιχοποίηση του ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου, που έχει το ίδιο αποτέλεσμα με την ποσοτική μεθοδολογία – την εξαφάνιση της μοναδικότητας του κειμένου και της διαμορφωτικής του δύναμης, που επιτρέπει επαναγνώσεις, επανεγγραφές κλπ. Ο Eyers καλεί σε έναν (νέο) κριτικό φορμαλισμό, δεν έχω όμως εδώ τον χώρο για να επεκταθώ περισσότερο, καθώς η θέση του αφορά το σύνολο των ανθρωπιστικών επιστημών και όχι ειδικά το πεδίο της εκδοτικής που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Για το πιο πρόσφατο κείμενο του Moretti, στο οποίο επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο η μεθοδολογία του ανανεώνει και τη θεωρία της λογοτεχνίας, μέσα από την έννοια της «εφαρμοστικότητας» (operationalizing), βλ. Moretti 2013.

[6] Πρβλ. Rieder & Röhle 2012, 71: «If there truly is a paradigm shift on the horizon, we will have to dig deeper into the methodological assumptions that are folded into the new tools».

[7] Και εδώ το ζήτημα του ορισμού δεν είναι λυμένο (βλ. πρόχειρα Price 2009, Σιχάνη 2012). Στο παρόν κείμενο γίνεται διάκριση μεταξύ ψηφιοποιημένης και ψηφιακής έκδοσης, ενώ τα λογοτεχνικά σώματα κειμένων (corpora) θεωρούνται ξεχωριστό κομμάτι των ψηφιακών εκδόσεων, με τις δικές τους ιδιαιτερότητες. Ενδιαφέρον έχει η πρόταση της Hayles για τη θεώρηση της ψηφιακής έκδοσης ως (διαμεσικής) μετάφρασης (Hayles 2003, 263): «[...] I propose regarding the transformation of a print document into an electronic text as a form of translation, which is inevitably also an act of interpretation»· η Hayles χρησιμοποιεί ως παράδειγμα το William Blake Archive (www.blakearchive.org). Εδώ ως ψηφιακή έκδοση νοείται ακριβώς η έκδοση, με τη φιλολογική σημασία, κειμένου, με ψηφιακά μέσα, ως πρακτική των ψηφιακών λογοτεχνικών σπουδών (digital literary studies)· δεν γίνεται εδώ λόγος λοιπόν για υπερκειμενική λογοτεχνία, δηλαδή για ό,τι η Δημητρούλια αποκαλεί «κυβερνοκείμενο» (Δημητρούλια 2012, όπου σημειώνεται και η —προσωρινή;— κάμψη του συγκεκριμένου είδους)· για μια ακόμα κριτική του ισχυρισμού για αλλαγή παραδείγματος με την έλευση της υπερκειμενικής λογοτεχνίας, ισχυρισμού κάποιες φορές σύστοιχου με αυτόν των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών, βλ. Natsina & Kagialis 2010.

[8] Μια συνοπτική μορφή του παρόντος κειμένου δόθηκε ως προφορική ανακοίνωση στην ημερίδα *Ψηφιακές τεχνολογίες και Νεοελληνική Φιλολογία: Ο φιλόλογος ως δημιουργός, διαχειριστής και χρήστης ψηφιακού περιεχομένου*, 22 Οκτωβρίου 2015, Πανεπιστήμιο Πατρών· η ημερίδα συνέχισε ένα νήμα που είχε κοπεί από την προηγούμενη δεκαετία, με τη διοργάνωση δύο αντίστοιχων συναντήσεων του Τμήματος Φιλολογίας Α.Π.Θ. («Νέες Τεχνολογίες και Φιλολογικές Σπουδές», 24-25 Νοεμβρίου 2006 και «Ψηφιοποίηση & Ανθρωπιστικές Σπουδές-Εργαλεία έρευνας & διαχείρισης της πληροφορίας», 6 Ιουνίου 2008).

έργο ποιητών του 19ου και 20ού αιώνα περιλαμβάνεται ολόκληρο, επιμελημένο εξ αρχής και εκσυγχρονισμένο, ενώ η σήμανση με την οποία εντάχθηκε στη βάση δεδομένων επιτρέπει την ad hoc δημιουργία συμφραστικών πινάκων και καταλόγων λέξεων (λημματικών αλλά και σημασιολογικών) αλλά και την αναζήτηση με μια σειρά από ειδικά κριτήρια (μόνο σε μεταφράσεις, μόνο στα motti, συνδυαστική αναζήτηση κλπ.).[9] Η μορφολογική αλλά και σημασιολογική επισημείωση που απαιτεί η σύνθετη ψηφιακή έκδοση, ειδικά η έκδοση ποιητικών κειμένων με τη συνοδεία συμφραστικών πινάκων, δεν λειτουργεί μόνο επικουρικά στις παραδοσιακές εργασίες σύνταξης λεξιλογικών πινάκων, υφολογικής διερεύνησης κλπ. αλλά θέτει η ίδια μια σειρά από ερμηνευτικά ζητήματα που αναδεικνύουν με έναν νέο τρόπο τη μη ουδετερότητα τόσο των ψηφιακών όσο και των έντυπων εκδοτικών συμβάσεων. Επιπλέον η ίδια η οργάνωση του δικτυακού περιβάλλοντος θέτει μια σειρά από ζητήματα για τη θέση του λογοτεχνικού κανόνα αλλά και την πρακτική της ανάγνωσης στην ψηφιακή πραγματικότητα.

Η ανάπτυξη ψηφιακού σώματος νεοελληνικής ποίησης

Η εμπειρία στον ελληνικό χώρο από τη δημιουργία ανάλογων έργων (*ψηφιακών σωμάτων κειμένων* ποιητικών έργων) είναι ελάχιστη (Φιλιππίδου 2002)· η εμπειρία στα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων μη λογοτεχνικών έργων, για γλωσσολογικούς κυρίως σκοπούς, είναι πολύ εκτενέστερη.[10] Μέρος της προϊστορίας στο χώρο της νεοελληνικής φιλολογίας αποτελούν οι έντυποι συμφραστικοί πίνακες, κυρίως για κείμενα της πρώιμης δημώδους νεοελληνικής

---

[9] Προς το παρόν έχουν ενταχθεί οι Κάλβος, Σολωμός, Βάρναλης, Καρυωτάκης, Καβάφης, Σεφέρης, Σαχτούρης, Αναγνωστάκης, Σινόπουλος, Βαλαωρίτης· σύντομα θα είναι διαθέσιμο το ποιητικό έργο του Παλαμά, με τη συμπλήρωση πλέον 70 ετών από τον θάνατό του. Η ομάδα εργασίας της *Ανεμόσκαλας* εδώ: www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/contributors.html

[10] Βλ. Goutsos (2010). Αναφέρουμε το σώμα κειμένων δημοσιογραφικού και εκπαιδευτικού λόγου του ΚΕΓ, διαθέσιμο στην *Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα:* <www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/index.html>, το εκτενέστερο *Σώμα Ελληνικών Κειμένων* (ΣΕΚ) <www.sek.edu.gr>, προϊόν συνεργασίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με το Πανεπιστήμιο Κύπρου, και τον *Εθνικό Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσας* (ΕΘΕΓ) <http://hnc.ilsp.gr/> από το Ινστιτούτο Επεξεργασίας Λόγου. Ηλεκτρονικά σώματα κειμένων ποιητικών έργων, για τα οποία απαιτείται αγορά, είναι ενδεικτικά τα Philippides & Holton (2014) και Καψωμένος (2005), το δεύτερο καρπός του ερευνητικού προγράμματος «Αρχείο Νεοελλήνων Συγγραφέων» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Παπαστεφάνου / Ρίζου / Πένητας 2006). Το εγχείρημα του Ιδρύματος Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας, που διέθετε εμπορικά, μεταξύ άλλων, και το *«Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Τα Άπαντα»*, φαίνεται πως έχει λήξει, καθώς ο δικτυακός τόπος: <http://www.thesavros.gr> είναι ανενεργός. Τα *Άπαντα* του Παπαδιαμάντη έχουν αναρτηθεί και σε ελεύθερα προσβάσιμη μορφή στον δικτυακό τόπο της Εταιρίας Παπαδιαμαντικών Σπουδών: <http://papadiamantis.net>, στην περίπτωση αυτή όμως δεν έχουμε σώμα κειμένων (corpus με εργαλεία γλωσσικής τεχνολογίας), αλλά ανάρτηση ψηφιοποιημένου κειμένου. Πρόκειται δηλαδή για ψηφιακή μεταγραφή έντυπου υλικού και όχι για ψηφιακή έκδοση.

λογοτεχνίας, αλλά και οι λημματικοί πίνακες λέξεων σε ποιητικά έργα, όλα σημαντικά έργα υποδομής της νεοελληνικής φιλολογίας που υποστήριξαν στη συνέχεια ερμηνευτικές εργασίες.[11]

Στο πλαίσιο ανάπτυξης ψηφιακών πόρων για την «Πύλη για την ελληνική γλώσσα και τη γλωσσική διδασκαλία» (www.greek-language.gr) το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας είχε προχωρήσει σε ψηφιοποίηση (μετατροπή σε βάση δεδομένων) της προηγούμενης έντυπης έκδοσης του *Συμφραστικού Πίνακα Λέξεων στο ποιητικό έργο του Γιώργου Σεφέρη*,[12] εντάσσοντάς τον μάλιστα ως γλωσσικό εργαλείο σε ένα ολοκληρωμένο corpus του σεφερικού έργου, όπου ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να μεταβεί από τη λέξη στο ποίημα και αντίστροφα.

Η *Ανεμόσκαλα* βασίζεται στην προηγούμενη εμπειρία της δημιουργίας του σεφερικού corpus αλλά δεν εκκινεί από μια έντυπη έκδοση· η φορά είναι αντίθετη: το ποιητικό έργο *επισημειώνεται* με τέτοιο τρόπο, ώστε, πέρα από τη δυνατότητα ανάγνωσης, ο χρήστης να έχει τη δυνατότητα ad hoc δημιουργίας συμφραστικών πινάκων λέξεων, με βάση μια σειρά από κριτήρια. Δεν πρόκειται επομένως για ψηφιοποιημένο αλλά για *born digital* κείμενο, κείμενο δηλαδή εξ αρχής ψηφιακά συγκροτημένο (εκδομένο θα λέγαμε με τους όρους της επιστήμης μας), με στόχο την ένταξη σε ένα ευρύτερο corpus με εργαλεία γλωσσικής τεχνολογίας· έτσι μπορεί και ενσωματώνει καινοτόμα χαρακτηριστικά (όπως δυνατότητα αναζήτησης με ειδικά κριτήρια ή περιορισμό της αναζήτησης σε σημασιολογικά ευρετήρια), καθώς για τη συγκρότησή του ακολουθείται, προσαρμοσμένο, διεθνές πρότυπο για την ψηφιακή αναπαράσταση και επισημείωση κειμένων ανθρωπιστικών επιστημών.

Εκδοτικές αρχές για τη χρηστική (ψηφιακή) έκδοση

Η συζήτηση όμως περί καινοτόμων χαρακτηριστικών δεν πρέπει να συσκοτίσει το γεγονός ότι το ψηφιακό corpus της *Ανεμόσκαλας* κεφαλαιοποιεί πρώτα από όλα τις κατακτήσεις του χώρου των συμβατικών φιλολογικών εκδόσεων. Ένα συμβατικό στοιχείο, στο οποίο θα επανέλθουμε στο τέλος του κειμένου μας, αποτελεί το γεγονός πως κεντρικός οργανωτικός άξονας σχεδιασμού παραμένει ο συγγραφέας και το έργο του. Έτσι, όπως θα περιμέναμε και σε μια έντυπη χρηστική έκδοση, ο αναγνώστης έχει πρόσβαση και σε συνοδευτικό υλικό, όπως χρονολόγιο και πολυμεσικό εργοβιογραφικό. Επιπλέον, όπως και σε μια συμβατική έκδοση, ο αναγνώστης έχει

---

[11] Τα έργα αυτά, σημαντικά και πρωτοποριακά χάρη στις προσπάθειες ερευνητών όπως ο Π. Πίστας, Ξ. Α. Κοκόλης, Δ. Ν. Μαρωνίτης κ.ά., δεν μπορούν να παρουσιαστούν εδώ. Για μια καταγραφή τους, τουλάχιστον μέχρι το 2003, βλ. Μαστροδημήτρης (2005, 693-695).

[12] Καζάζης / Σιστάκου / Müller 2003.

ελεύθερη πρόσβαση στο ποιητικό έργο, εκ νέου επιμελημένο για τις ανάγκες του ψηφιακού corpus, μέσα από πίνακα περιεχομένων.

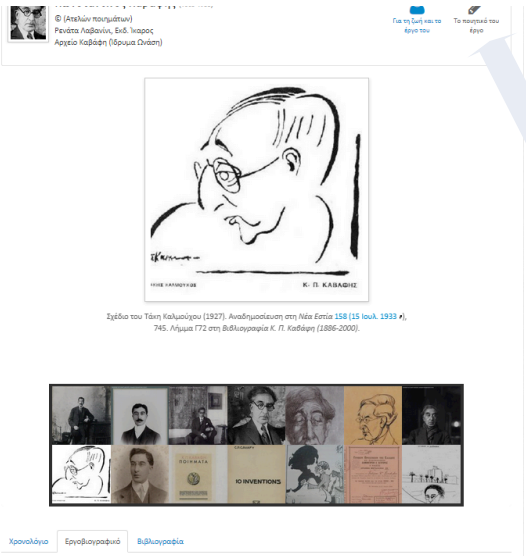

Εικόνα 1. Το εργοβιογραφικό του Κ. Π. Καβάφη, προσβάσιμο από την επιλογή «Για τη ζωή και το έργο του» πάνω δεξιά.

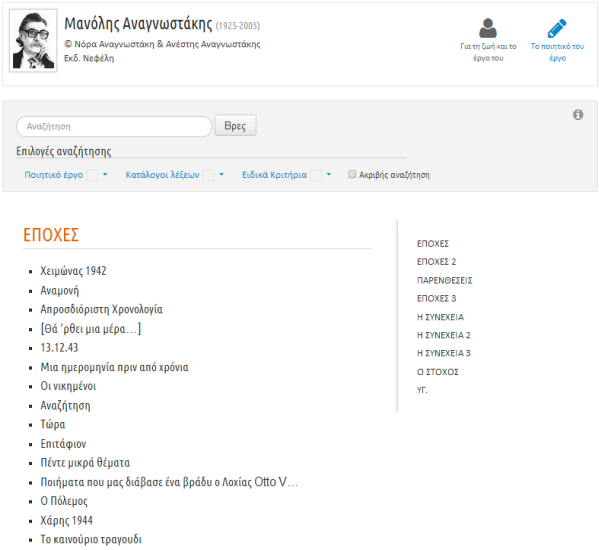

Εικόνα 2. Τα περιεχόμενα του ποιητικού έργου του Αναγνωστάκη, προσβάσιμα από την επιλογή του μολυβιού πάνω δεξιά

Η βασική διαφορά ωστόσο του ψηφιακού corpus σε σχέση με μια συμβατική έκδοση, έντυπη ή ψηφιοποιημένη/ψηφιακή, είναι οι σύνθετες δυνατότητες αναζήτησης που δίνονται στον χρήστη, δυνατότητες που θα παρουσιαστούν αναλυτικά στην επόμενη ενότητα – αυτές συνιστούν ουσιαστικά μια εναλλακτική διαδρομή πρόσβασης στο ποιητικό έργο, όχι χωρίς συνέπειες για την αναγνωστική και ερευνητική πρακτική.

Ο στόχος λοιπόν της *Ανεμόσκαλας* είναι διττός: α) η πρόσβαση σε νέες, σύγχρονες, χρηστικές και φιλολογικά επιμελημένες εκδόσεις των ποιητικών έργων και β) η πρόσβαση σε εργαλεία κειμενικής ανάλυσης. Προκειμένου να επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος, αφετηρία σε κάθε περίπτωση είναι το κείμενο· για τι είδους κείμενου μιλάμε επομένως;

Αφετηρία είναι πάντα η φιλολογική προετοιμασία του κειμένου. Δεν προχωράμε σε νέα κριτική έκδοση —ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει διαφορετικό χρονικό και μεθοδολογικό πλαίσιο— αλλά συγκροτούμε ένα νέο, ψηφιακό corpus με προσαρμογή στο ισχύον τονικό και ορθογραφικό σύστημα[13] (καθώς η σκόπευση είναι κυρίως χρηστική), με βάση συγκεκριμένες

[13] Δεν μπορώ να αναφερθώ εδώ αναλυτικότερα στις εκδοτικές αρχές – για παράδειγμα ακολουθείται ένα «εμπλουτισμένο» μονοτονικό σε σχέση με τη σχολική γραμματική, για την καλύτερη απόδοση του ποιητικού μέτρου (Παπαναστασίου 2008, Πετρούνιας 1999). Η σχετική μελέτη προδιαγραφών θα αναρτηθεί σε επόμενη φάση στον δικτυακό τόπο της *Ανεμόσκαλας*.

προδιαγραφές ανάλογα με το κάθε ποιητικό έργο και τις ιδιαιτερότητές του.[14] Όπου δεν υπάρχει στερεότυπη έκδοση απάντων, προχωράμε και σε εκδοτικές επιλογές ταξινόμησης του ποιητικού έργου, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις απαιτήθηκε νέα κατάταξη, ώστε να συνάδει με τις ανάγκες της σήμανσης· έτσι έγινε ταξινόμηση των μεταφράσεων ως διακριτών «συλλογών», καθώς στο ψηφιακό corpus περιλαμβάνονται και οι μεταφράσεις, όταν εντάσσονται, κατόπιν επιλογής του ποιητή ή του φιλολογικού επιμελητή, στις συλλογές ή στη συγκεντρωτική έκδοση, ωστόσο σημαίνονται με ειδικό τρόπο (βλ. παρακάτω), ώστε να είναι δυνατή η συμπερίληψη ή μη στην αναζήτηση.[15]

Εκδοτικές αρχές για ένα ψηφιακό corpus: η σήμανση

Στην περίπτωση ενός ψηφιακού σώματος κειμένων όπως της *Ανεμόσκαλας,* ένα φιλολογικά επιμελημένο κείμενο αποτελεί όχι το τέλος αλλά την αρχή του εκδοτικού εγχειρήματος.

> «Το βασικό πρόβλημα - πρόκληση για τον εκδότη ποίησης αποτελεί η ισορροπία μεταξύ της γλωσσικής μορφής του κειμένου και της παρουσίασης του ποιήματος· […] Όταν μεταφέρει κανείς την ποίηση στην οθόνη του υπολογιστή οφείλει, πολύ περισσότερο από ό,τι για άλλα κειμενικά είδη, να σχεδιάσει με πολλή προσοχή: τόσο την οργάνωση και λειτουργία της ιστοσελίδας (λογική δομή του κειμένου, δυνατότητα αναζήτησης, πίνακες κτλ. […] όσο και την παρουσίαση του κειμένου στην οθόνη με τρόπο ανάλογο με την πρόθεση του ποιητή (τυπογραφική ή ορθότερα "ψηφιογραφική" εμφάνιση […]». Τουφεξής (2007).

Την παραπάνω πρόκληση (λειτουργική και αναπαραστατική) επιχειρεί να αντιμετωπίσει το διεθνές πρότυπο κωδικοποίησης κειμένου Text Encoding Initiative (TEI www.tei-c.org). Πρόκειται για διεθνώς αναγνωρισμένο και ανοιχτό πρότυπο για την κωδικοποίηση κάθε είδους κειμένων, με έμφαση στις ανθρωπιστικές σπουδές.[16] Με τον όρο κωδικοποίηση ή σήμανση κειμένου (text encoding, text markup) εννοούμε τη διαδικασία διάκρισης δομικών ή σημασιολογικών χαρακτηριστικών κειμένου με βάση κάποιους κανόνες (σχήμα). Με το πρότυπο TEI δημιουργείται ένα επισημειωμένο/σημασμένο σώμα κειμένων (tagged corpus), δηλαδή ένα ψηφιακό σώμα κειμένων με γλωσσικές ετικέτες (tags) οι οποίες «χαρακτηρίζουν» το κείμενο. Το

---

[14] Βλ. Καράογλου 2002. Εκδοτική επιλογή αποτελεί η ομογενοποίηση του κειμένου ως προς τυπογραφικές, τονικές, ορθογραφικές και άλλες συμβάσεις, χωρίς άλλες διορθωτικές επεμβάσεις πέρα από εμφανή τυπογραφικά σφάλματα ή ήδη διαπιστωμένα παροράματα. Πραγματολογικά λάθη (realia) και ιδιότροπες γραφές του συγγραφέα διατηρούνται — οι επεμβάσεις στην στίξη είναι ελάχιστες, ενώ άλλου είδους εκδοτικές παρεμβάσεις δηλώνονται με αγκύλες []. Με αυτόματο τρόπο, όλες οι εκδοτικές προσθήκες αποκλείονται από τα αποτελέσματα αναζήτησης.

[15] Ενδεικτικά ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα εισαγωγικά-εκδοτικά σημειώματα για το έργο του Καβάφη ή του Βαλαωρίτη στην *Ανεμόσκαλα*.

[16] Βλ. Cummings (2013) και από την ισχνή ελληνόγλωσση βιβλιογραφία Μπουντούρη 2007. Η μόνη προηγούμενη απόπειρα στο πεδίο της νεοελληνικής φιλολογίας που έχω υπόψη μου είναι μεταπτυχιακή εργασία με θέμα την έκδοση επιστολών (Αλμπέρτος 2008). Βλ. τώρα και την πολύ πρόσφατη δοκιμή του Τουφεξή (Τουφεξής 2014).

επόμενο στάδιο είναι η εισαγωγή του σημασμένου κειμένου σε βάση δεδομένων που θα επιτρέπει σύνθετες αναζητήσεις, εξόρυξη κειμένου (text mining) και ανάκτηση δεδομένων.

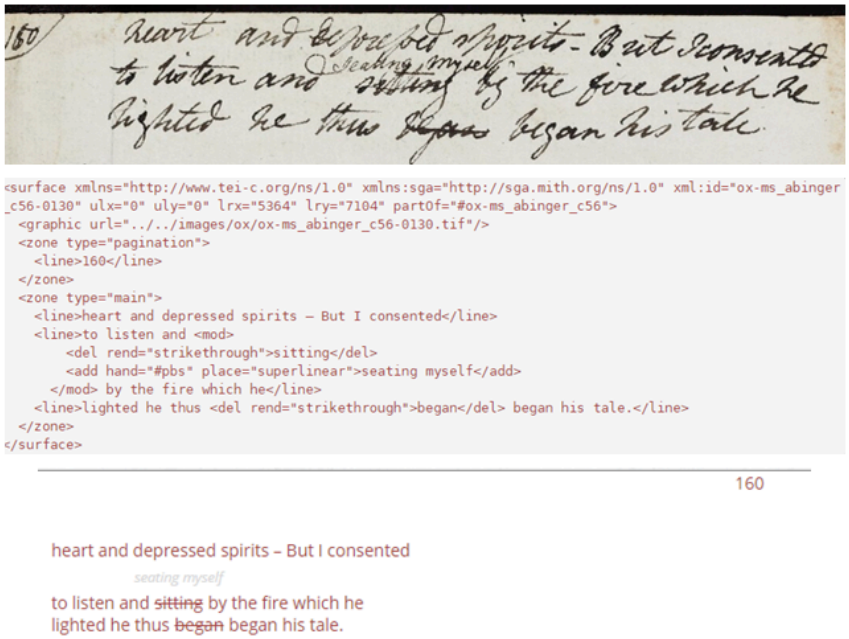

Εικόνα 3. Κατά σειρά: απόσπασμα από τετράδιο της M. Shelley, η κωδικοποίηση/σήμανσή του με βάση το TEI και η ψηφιακή αναπαράσταση στην οποία οδηγεί η συγκεκριμένη κωδικοποίηση. Η σήμανση εδώ είναι μόνο δομική και μορφολογική, όχι σημασιολογική (βλ. παρακάτω). Πηγή: The Shelley-Godwin Archive, MS. Abinger c. 56, 62v. <http://shelleygodwinarchive.org/sc/oxford/frankenstein/notebook/a#/p130>

Οι κατηγορίες σήμανσης των κειμένων της *Ανεμόσκαλας* με βάση το TEI είναι οι εξής:[17]

α) σήμανση της δομής (καθορισμός της ιεραρχίας των περιεχομένων)

β) σήμανση της μορφής – απόδοση της τυπογραφικής εικόνας, ορισμός στιχαρίθμησης (αυτόματης ή μη). Στη φάση της σήμανσης προστίθενται και αριθμητικοί δείκτες : δείκτης γενικής συλλογής, δείκτης στιχαρίθμησης, κλπ.

γ) σήμανση του περιεχομένου (κυρίως σημασιολογική/semantic): στην περίπτωση της *Ανεμόσκαλας επιλέξαμε* να σημανθούν τα παρακάτω:

- ενδοκειμενικά στοιχεία (π.χ. για τη συγκρότηση ευρετηρίου προσώπων και ξένων λέξεων),
- παρακειμενικά στοιχεία (αφιερώσεις, motti, προμετωπίδες, τοποχρονολογίες, ομιλούντα πρόσωπα, σκηνικές οδηγίες κλπ.),
- εξωκειμενικά στοιχεία (συνοδευτικές σημειώσεις του ποιητή ή του εκδότη).

<l n="03(33)">της <placeName><hi rend="bold">Αφρικής</hi></placeName> τη θάλασσα, αγναντεύει</l>
Ένα απλό παράδειγμα στίχου με δομική, μορφολογική και σημασιολογική σήμανση

[17] Εδώ δεν γίνεται αναφορά στα μεταδεδομένα που προστίθενται σε κάθε ποιητικό έργο, καθώς δεν αποτελούν μέρος του υπό κωδικοποίηση κειμένου, αλλά παρέχουν δευτερογενείς πληροφορίες (μεταδεδομένα) για αυτό.

Είναι σαφές ότι οι παραπάνω εργασίες σήμανσης αποδίδουν ένα κείμενο «εμπλουτισμένο» με πληροφορίες εκδοτικές, σημασιολογικές κ.ά., οι οποίες αποτελούν τη βάση των σύνθετων αναζητήσεων για τον χρήστη. Είναι επίσης σαφές ότι το έργο της σήμανσης αποτελεί και αυτό φιλολογικό έργο, με ερμηνευτική διάσταση· δεν πρόκειται για αυτόματη τεχνική εργασία αλλά χειρωνακτική φιλολογική,[18] που απαιτεί ωστόσο διεπιστημονική συνεργασία, πολλαπλά ωφέλιμη. Ωστόσο το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι ποιο είναι το αποτέλεσμα των παραπάνω εργασιών; Σε ποια ερευνητικά ερωτήματα απαντά ένα τέτοιο ψηφιακό corpus αλλά και σε ποια δεν απαντά;

Από τη μέτρηση στην ερμηνεία; Η προστιθέμενη αξία ενός ψηφιακού ποιητικού corpus

Η αξία της ελεύθερης πρόσβασης και ανάγνωσης στα σημαντικότερα έργα της νεοελληνικής ποίησης είναι, πιστεύω, αυτονόητη, τόσο για την εκπαίδευση (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια), όσο και για την έρευνα. Ωστόσο κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιτευχθεί, εν μέρει τουλάχιστον, και με την ψηφιοποίηση έντυπων εκδόσεων σε μορφή pdf – επίτευγμα όχι μικρό αν σκεφτούμε την πολύ σημαντική προσφορά της ψηφιακής βιβλιοθήκης της *Ανέμης* (anemi.lib.uoc.gr) για παράδειγμα, η οποία άλλωστε δεν αρκείται στην απλή ανάρτηση pdf αλλά τα συνοδεύει με αναλυτικά μεταδεδομένα και αναπτύσσει εργαλεία πλούσιας ευρετηρίασης. Άλλωστε η ψηφιοποίηση πρώτων εκδόσεων και επανεκδόσεων –που αποδίδει, μεταξύ άλλων, και το υλικό περικείμενο της έκδοσης, επεκτείνοντας τον σημειωτικό ιστό του κειμένου και διατηρώντας την ιστορικότητα της έκδοσης– έχει ειδικό ενδιαφέρον για τους ιστορικούς και τους ερευνητές της λογοτεχνίας και είναι ένας τομέας που σε καμία περίπτωση δεν έχει εξαντληθεί.

Ένα ψηφιακό corpus όπως η *Ανεμόσκαλα* δεν έχει στόχο να αντικαταστήσει την καθιερωμένη έκδοση, έντυπη ή ψηφιοποιημένη/ψηφιακή· προσφέρει κάτι διαφορετικό. Όπως ήδη έχω υπαινιχθεί, προστιθέμενη αξία του corpus είναι οι σύνθετες δυνατότητες αναζήτησης που δίνονται στον αναγνώστη, δυνατότητες που τον καθιστούν «δρων υποκείμενο»

---

[18] Βλ. Crane / Bamman / Babeu 2007, 52: «the role of the traditional editor also changes in an electronic environment. The traditional editor becomes responsible for preparing documents for use not only by people but by machines. The e-Philologist reviews a high percentage – and ideally all – of the automated decisions [...] the editor manages the automated processes and reviews the results». Στην περίπτωση της *Ανεμόσκαλας*, η γράφουσα, ως γενική επιμελήτρια, είχε διπλό ρόλο, καθώς ούτε η σήμανση αλλά ούτε η επαλήθευση γίνεται αυτόματα· εξάλλου η χρήση του προτύπου TEI στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι σε μεγάλο βαθμό ευρετική, καθώς δεν υπήρχε η εμπειρία για τη δημιουργία εξ αρχής ενός προκαθορισμένου σχήματος (schema) για την επαλήθευση της σήμανσης· αποδείχθηκε όμως ότι κάτι τέτοιο ελάχιστα θα βοηθούσε το φιλολογικό έργο της ψηφιακής επιμέλειας, καθώς υπεισέρχεται το στοιχείο της εκδοτικής και όχι μηχανικής απόφασης και ερμηνείας. Ωστόσο παραμένουν προβλήματα (τεχνικο-ερμηνευτικής φύσης) και το εγχείρημα έχει περισσότερο δοκιμαστικό παρά παραδειγματικό χαρακτήρα.

(Μπακογιάννης 2014, 187) – συνοπτικά οι δυνατότητες αυτές μπαίνουν κάτω από τον επίτιτλο «συμφραστικός πίνακας λέξεων» (ΣΠΛ), παρόλο που η μεθοδολογία ενός ψηφιακού ΣΠΛ διαφέρει από αυτήν του γνωστού μας εντύπου.

Στην *Ανεμόσκαλα* ο ΣΠΛ περιλαμβάνει όλους ανεξαιρέτως τους λεξικούς/λεκτικούς τύπους (ΛΤ) [19] που απαντούν στα ποιήματα, και τους οποίους μπορεί να ανακαλέσει ο χρήστης μέσα από αναζητήσεις (και στη συνέχεια να μεταβεί στην ανάγνωση του ίδιου του ποιήματος, όπου αυτό επιτρέπεται λόγω πνευματικών δικαιωμάτων). Οι αναγνώστες έχουν τη δυνατότητα:

1. απλής αναζήτησης λέξης ή μέρους τύπου:[20]

α) σε όλο το ποιητικό έργο ενός ποιητή[21]

β) σε συγκεκριμένες συλλογές ενός ποιητή

γ) σε έναν ή περισσότερους ποιητές (συνδυαστική αναζήτηση)· έτσι είναι δυνατόν να ανιχνευθούν είτε ευθείες διακειμενικές αναφορές είτε κοινά μοτίβα και άλλου είδους ποιητικές συνομιλίες.

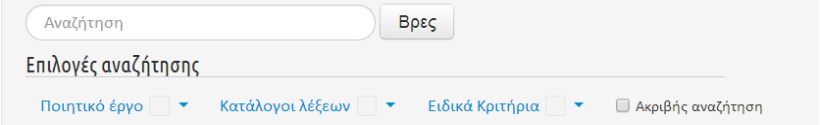

Εικόνα 4. Το πλαίσιο αναζήτησης

---

[19] Πρόκειται για λέξεις-αναφορές/παραπομπές (tokens ή references), και όχι λήμματα:

- Οι ΛΤ καταγράφονται όπως ακριβώς απαντούν, π.χ. τύποι με απόστροφο δεν κατατάσσονται μαζί με τους ολόγραφους τύπους
- Στην αλφαβητική κατάταξη παίζουν ρόλο οι τόνοι, όταν διαφοροποιούν τύπους κατά τα άλλα ομόγραφους (ακόμα π.χ. και λεξικές μορφές που δέχονται εγκλιτικό τόνο).
- Μια λεξική μορφή που είναι γραφικά πανομοιότυπη με μια άλλη συμψηφίζεται με αυτήν [εξαίρεση: τα ανθρωπωνύμια και τοπωνυμία, π.χ. Ψαρά – ψαρά]

Δεν πρόκειται επομένως για λημματολόγιο αλλά για μορφολόγιο (= πίνακας των λεξικών μορφών του κειμένου, Peri 1983, Φιλιππίδου 1986). Αναλυτικές οδηγίες αναζήτησης εδώ: <www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/help_search.html>.

[20] Η αναζήτηση γίνεται ατονικά. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί αστερίσκος * για να αναζητηθούν ομάδες λέξεων που περιέχουν το μόρφημα ή την ακολουθία χαρακτήρων που πληκτρολογείται: π.χ. *Σοφία (για να αναζητήσετε Αγια-Σοφιά, Αγία-Σοφία, δηλαδή τις περιπτώσεις ημιπαραθετικών συνθέτων) ή *δωσε (για να αναζητήσετε π.χ. ’δωσε, παράδωσε, πρόδωσε). Ο αναγνώστης μπορεί να δει το σύνολο των τύπων του ποιητικού έργου που τον ενδιαφέρει (δηλαδή ολόκληρο τον ΣΠΛ) αφήνοντας κενό το πλαίσιο αναζήτησης και πατώντας την ένδειξη «Βρες». Στα αποτελέσματα κάθε αναζήτησης οι παραπομπές αριστερά αφενός προσδιορίζουν μέσω βραχυγραφιών την ακριβή θέση του λεκτικού τύπου στο ποιητικό έργο, αφετέρου επιτρέπουν τη μετάβαση από τη λέξη σε ολόκληρο το ποίημα. Στην περίπτωση ποιητών για τους οποίους δεν έχουμε άδεια δημοσίευσης του πλήρους έργου τους, ο χρήστης διαθέτει τις ίδιες δυνατότητες αναζήτησης λέξεων, σε επίπεδο συμφραζομένων, χωρίς, ωστόσο, δυνατότητα ανάγνωσης του ποιήματος, μετάβασης δηλαδή από τη λέξη και τα συμφραζόμενα στο ποίημα· δίνεται δηλαδή πρόσβαση μόνο στους συμφραστικούς πίνακες λέξεων και όχι στο σώμα κειμένων.

[21] Τμήμα του ποιήματος θεωρήθηκαν, επίσης, όλοι οι τίτλοι ποιημάτων και συλλογών - δίνεται όμως η δυνατότητα περιορισμού της αναζήτησης μόνο σε αυτούς με την επιλογή «Κατάλογοι Λέξεων».

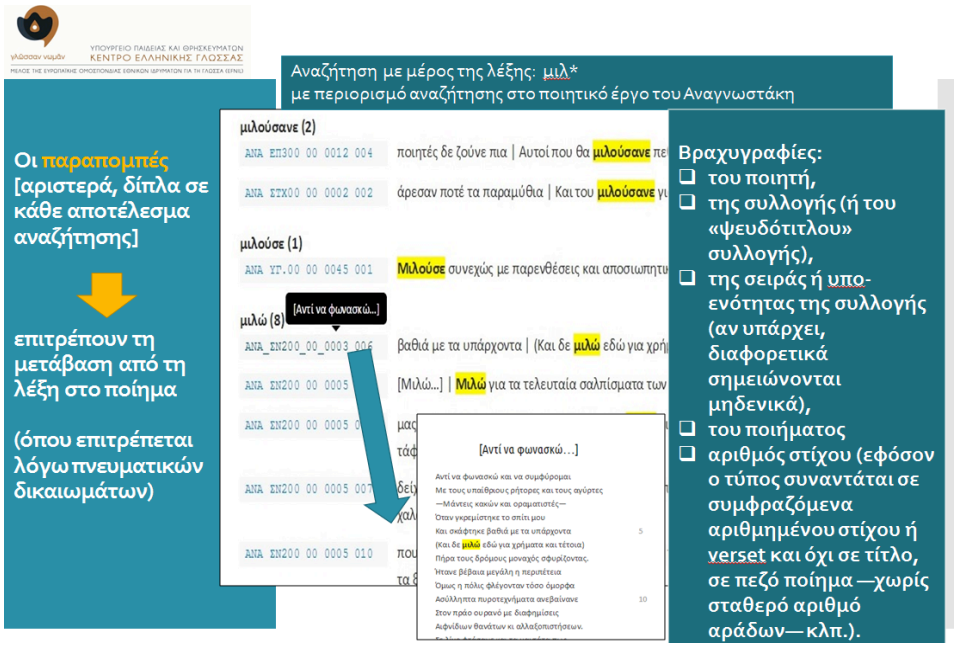

Εικόνα 5. Παράδειγμα απλής αναζήτησης. Κάθε λεξικός τύπος καταγράφεται τόσες φορές όσες απαντά, πάντα συνοδευόμενος από τα άμεσα συμφραζόμενά του και από ακριβείς παραπομπές-βραχυγραφίες.

2. σύνθετης αναζήτησης λέξης ή μέρους τύπου:

α) με περιορισμό σε καταλόγους λέξεων (των τίτλων, των μεταφράσεων, κυρίων ονομάτων κλπ.). Πρόκειται για αναζήτηση τύπων λέξεων που συμπεριλαμβάνονται στον ΣΠΛ (εντοπίζονται δηλαδή και με την απλή αναζήτηση). Η ένταξή τους και σε καταλόγους (μέσω σήμανσης) δίνει στον χρήστη τη δυνατότητα περιορισμού της αναζήτησής του. Δεν πρόκειται ωστόσο για λημματικούς πίνακες λέξεων ή τυπικά ευρετήρια, αλλά για περιορισμένη αναζήτηση λεξικών τύπων εντός συγκεκριμένων πεδίων.

β) με ειδικά κριτήρια για λεξικούς τύπους που δεν περιλαμβάνονται στην απλή αναζήτηση του ΣΠΛ. Συγκεκριμένα, δεν θεωρήθηκαν οργανικό μέρος του ποιητικού κειμένου —και δεν εμφανίζονται στον ΣΠΛ με απλή αναζήτηση— τα υπότιτλα παραθέματα (motti), οι προμετωπίδες, οι αφιερώσεις, οι ενδείξεις των ομιλούντων προσώπων, οι τοποχρονολογίες γραφής κλπ. Η αναζήτηση αυτών των στοιχείων είναι ωστόσο δυνατή με την επιλογή «Ειδικά κριτήρια»· από την ίδια επιλογή είναι δυνατή και η επισκόπηση καταλόγου με τους ξένους συγγραφείς που μεταφράζονται από τους ποιητές του corpus μας.[22]

[22] Ο αναγνώστης μπορεί να δει το σύνολο των τύπων επιλέγοντας τον κατάλογο που τον ενδιαφέρει, αφήνοντας κενό το πλαίσιο αναζήτησης και πατώντας «Βρες».

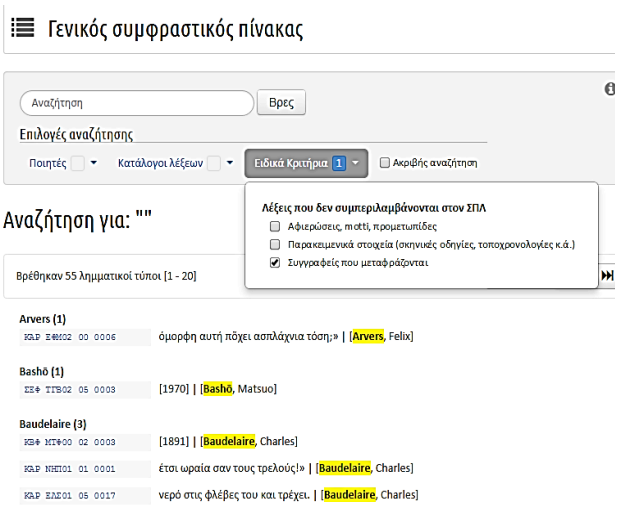

Εικόνα 6. Αναζήτηση στο σύνολο του corpus για συγγραφείς που μεταφράζονται από τον κάθε ποιητή

Σε τι όμως εξυπηρετούν οι παραπάνω δυνατότητες αναζήτησης; Με άλλα λόγια, γιατί εμείς οι φιλόλογοι να αναλάβουμε αυτόν το κοπιώδες έργο;[23] Καταρχάς, η πιο γνωστή αξιοποίηση των σωμάτων κειμένων είναι η λεξικογραφική, κάτι που βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση των ποιητικών έργων – τα έργα αυτά αποτελούν θησαυρούς για εκτεταμένα σημασιολογικά πεδία λέξεων, άντληση ιδιωματισμών, σπάνιων τύπων κλπ.· μια δεύτερη επίσης πολύ σημαντική αξιοποίηση είναι η υποστήριξη της υφολογικής ανάλυσης.[24] Επιπλέον, ένα ψηφιακό ποιητικό corpus μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ευρύτερα, π.χ. για την ανίχνευση θεμάτων, μοτίβων, εικόνων, για την ανίχνευση διακειμενικών σχέσεων, για την ειδολογική αναγνώριση κειμένων, αλλά και για την ανάλυση της διαπλοκής της ρητορικής του κειμένου με την ιδεολογία (π.χ. για τη μελέτη του έμφυλου λόγου).[25] Ας προσπαθήσουμε να σκεφτούμε μερικά ενδεικτικά ερωτήματα για το corpus της *Ανεμόσκαλας*:

- *σε ποιους αφιέρωσε ποιήματά του ο Κ. Παλαμάς*;
- *σε ποιους ποιητές απαντούμε πιο συχνά αρχαιόγλωσσα παραθέματα και ποια;*

---

[23] Η συνθετότητα των αναζητήσεων οφείλεται στο γεγονός ότι το κείμενο δεν έχει μεταγραφεί απλά, αλλά έχει σημανθεί κατάλληλα – διαφορετικά απλή αναζήτηση μεταγραμμένου κειμένου μπορεί να γίνει και με ελεύθερο λογισμικό δημιουργίας συμφραστικών πινάκων, όπως το AntConc: <http://www.laurenceanthony.net/software/antconc/>.

[24] Αξίζει να σημειώσουμε και την πρόσφατη αξιοποίηση σωμάτων κειμένων για την αναγνώριση της πατρότητας παπαδιαμαντικών μεταφράσεων (Πολίτου-Μαρμαρινού / Μικρός / Δημητρούλια 2011). Η τεχνολογία συγκρότησης συμφραστικών πινάκων αξιοποιείται προκειμένου να καταρτιστούν και έντυπες κριτικές εκδόσεις (Καπλάνης 2007).

[25] Ενδεικτικά παραδείγματα στο Hoover / Culpeper / O'Halloran 2014. Η Adolphs (2006, 64-79) στον πρακτικό οδηγό της προτείνει επίσης περιοχές λογοτεχνικής κειμενικής ανάλυσης με αξιοποίηση ψηφιακών corpora· ένα πρόσφατο ελληνικό παράδειγμα στο Δανιήλ 2014. Ωστόσο το σχετικό πεδίο στον ελληνόγλωσσο χώρο είναι υποαναπτυγμένο και υποθεωρητικοποιημένο – η υποανάπτυξη οφείλεται φυσικά στην έλλειψη ψηφιακών πόρων, η υποθεωρητικοποίηση μάλλον στην ισχυρή φιλολογική παράδοση του θετικισμού (Calotychos 2008, Καργιώτης 2013).

- *ποιο είναι το κοινό λεξιλόγιο Βάρναλη-Σολωμού ή πώς συνομιλεί τελικά ο Βάρναλης με τη σολωμική ποίηση;*
- *ποιες οι λέξεις-άπαξ που αξιοποιεί ή/και συνθέτει ο Σαχτούρης;*
- *ποια ιστορικά πρόσωπα απαντούν σε στίχους του Βαλαωρίτη;*
- *ποια ποιήματα ποιων ποιητών έχουν δηλωμένη χρονολογία συγγραφής το 1940;*

Ερωτήματα όπως αυτά φαντάζουν, και είναι, απλοϊκά – από τη διατύπωσή τους άλλωστε επίτηδες απουσιάζει το δεύτερο σκέλος: το γιατί, το ερμηνευτικό εγχείρημα. Ωστόσο βασική αρχή για την ερευνητική αξιοποίηση ενός corpus είναι ότι δεν δίνει αυτόματα απαντήσεις – περιμένει τον ερευνητή και τις υποθέσεις εργασίας του.[26] Αλλά και κάτι ακόμα: περιμένει τον ερευνητή ακόμα και χωρίς υποθέσεις εργασίας, καθώς η περιδιάβαση σε ένα corpus επιτρέπει την αναγνώριση μοτίβων και σχημάτων που δεν είχαν προβλεφθεί προηγουμένως από την έρευνα, και τον εκ των υστέρων σχηματισμό ερευνητικών ερωτημάτων.[27] Από την άλλη, ερωτήματα όπως αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση ως αφετηρία μικρών ή μεγαλύτερων project στο μάθημα της λογοτεχνίας, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρος του μαθήματος από την έτοιμη πληροφορία στην επαγωγική διερεύνηση (μια πρόχειρη πρόταση: η διερεύνηση της παρουσίας της Αλεξάνδρειας στην καβαφική ποίηση – συμφραζόμενα, χαρακτηρισμοί, συμβολική λειτουργία, ερμηνεία).[28]

Επομένως αυτό που χρειάζεται να έχουμε κάθε φορά στο νου μας είναι *τι είναι* και συνάμα *τι δεν είναι* το εκάστοτε ψηφιακό corpus, της *Ανεμόσκαλας* στην προκειμένη περίπτωση:

- Δεν είναι ψηφιακό αρχείο ούτε ψηφιακή (γενετική ή κριτική) έκδοση αρχειακού υλικού [η οποία, για την περίπτωση του Σολωμού ή του Καβάφη ας πούμε, αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο της ψηφιακής νεοελληνικής φιλολογίας].[29]
- Δεν είναι υπερκείμενο.
- Δεν περιλαμβάνει στατιστική επεξεργασία γλωσσικών δεδομένων (π.χ. μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ερευνητικό εργαλείο για να καταρτίσει κάποιος τον κατάλογο με τις

---

[26] Ενδεικτικά αναφέρω την ομιλία της Helma Dik (2013) που πρόσφατα επιχείρησε να απαντήσει σε ανάλογα ερωτήματα που τίθενται σε ένα πεδίο πολύ πιο αναπτυγμένο: αυτό των ψηφιακών κλασικών σπουδών.

[27] Βλ. Ramsey 2007 και Liu 2013, όπου δείχνει πώς μια ποσοτική ανάλυση μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνευτικό εγχείρημα. Στην *Ανεμόσκαλα* αυτό είναι δυνατό καθώς ο αναγνώστης μπορεί να δει το σύνολο των τύπων του ποιητικού έργου που τον ενδιαφέρει αφήνοντας κενό το πλαίσιο αναζήτησης και πατώντας την ένδειξη «Βρες».

[28] Στην *Ανεμόσκαλα* θα αναρτηθεί μελέτη διδακτικής αξιοποίησης καθώς και πλήθος διδακτικών προτάσεων, πρβλ. και Γιάννου 2010.

[29] Πρβλ. Price 2007, 435: «in a digital context, the "edition" is only a piece of the "archive", and, in contrast to print, "editions", "resources" and "tools" can be interdepended rather than independent». Ένα παράδειγμα και πρότυπο, κατά τη γνώμη μας, σύνθετου ψηφιακού περιβάλλοντος με έκδοση και ταυτόχρονη ψηφιοποίηση αρχειακού υλικού κλπ. είναι το <http://shelleygodwinarchive.org>. Ένα παράδειγμα γενετικής ψηφιακής έκδοσης με δυνατότητα παράλληλης επισκόπησης των εκδοχών είναι το <http://www.digitalthoreau.org>. Με την ευκαιρία ας σημειώσουμε πως η κριτική έχει ήδη επισημάνει τη σιωπή των αρχείων και στο ψηφιακό σύμπαν, καθώς η πλειονότητα είναι αρχεία λευκών ανδρών λογοτεχνών.

λέξεις-άπαξ, δεν παρέχει όμως αυτόματα έναν τέτοιο πίνακα, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε λημματοποίηση.

- Είναι περιβάλλον έκδοσης και ανάγνωσης ποιητικού λόγου.
- Είναι ερευνητικό εργαλείο (και όχι ερευνητικό πόρισμα), ένα περιβάλλον που πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες *απεύθυνσης* στο κείμενο·[30]

Ας προστεθεί όμως εδώ ένα ακόμα ερώτημα: *Τι θα μπορούσε να είναι;*

Όπως ήδη υπαινίχθηκα, η *Ανεμόσκαλα*, ως λογοτεχνικό corpus δίνει βάρος στο εκδοτικό κομμάτι και την ψηφιακή κωδικοποίηση του κειμένου σύμφωνα με το TEI, όχι (προς το παρόν;) στην υπολογιστική γλωσσολογία. Βέβαια, ήδη έχει γίνει φανερό, ότι ένα corpus συγκροτείται κάθε φορά με βάση τα ερωτήματα και του «κατασκευαστή» του.[31] Έτσι στην *Ανεμόσκαλα* δεν συμπεριλάβαμε σήμανση λόγου χάρη για γραμματικές ή συντακτικές πληροφορίες[32] ή για το μετρικό σύστημα κάθε ποιήματος –καθώς δόθηκε προτεραιότητα στο είδος σήμανσης που εξυπηρετεί ταυτόχρονα και ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς (για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) σκοπούς, όπως είναι η σημασιολογική– χωρίς όμως κάτι τέτοιο να είναι εκτός του φάσματος των δυνατοτήτων. Αντίστοιχα, κινούμενοι πιο κοντά σε μια κριτική έκδοση, είναι δυνατόν μελλοντικά να αποκτήσει χαρακτηριστικά παράλληλου corpus, στο οποίο θα είναι εφικτή η παράλληλη προβολή και αντιπαραβολή διαφορετικών εκδοχών του ίδιου ποιήματος·[33] πρέπει πάντως να επισημανθεί και πάλι πως η μεθοδολογία μιας κριτικής και μιας χρηστικής ψηφιακής έκδοσης είναι πολύ διαφορετική και απαιτεί επομένως και διαφορετικές εκδοτικές αρχές σήμανσης. Τέλος, η επόμενη μεγάλη πρόκληση είναι η ενσωμάτωση εργαλείων στατιστικής ανάλυσης αλλά και οπτικοποίησης της «πληροφορίας».

---

[30] Witmore 2012, 325: «What is the distinguishing feature of the digitized text [...]? I would argue that a text is a text because it is massively addressable at different levels of scale».

[31] Λόγου χάρη, αν το corpus αποσκοπούσε στην υποστήριξη της έρευνας της ιστορικής γλωσσολογίας για παράδειγμα, οι εκδοτικές αρχές θα ήταν πολύ διαφορετικές και δεν θα περιλάμβαναν τον ορθογραφικό εκσυγχρονισμό του κειμένου.

[32] Π.χ. η γραμματική σήμανση θα οδηγήσει στη δυνατότητα συγκρότησης λημματικών πινάκων, ενώ η συντακτική σήμανση (parsing) μπορεί να δώσει πληροφορίες για τη συνθετότητα της δομής.

[33] Ο χρήστης όμως μπορεί ήδη να αξιοποιήσει τα ελεύθερα εργαλεία που έχει στη διάθεσή του, όπως τα Versioning machine:
(http://www.v-machine.org) και Juxta (http://juxtacommons.org)

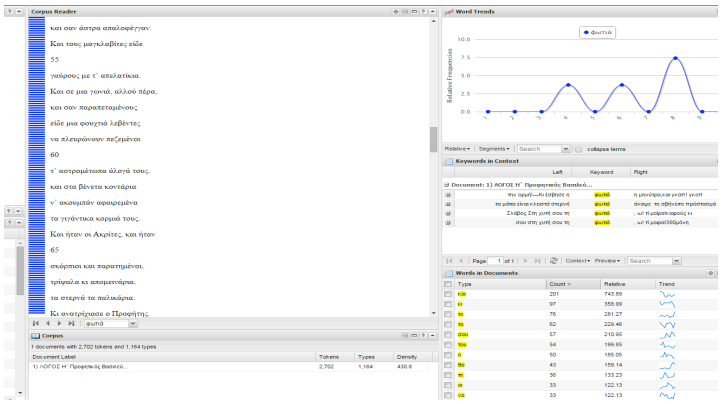

Εικόνα 7 Στατιστική ανάλυση του ένατου λόγου του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* <http://voyant-tools.org/>.

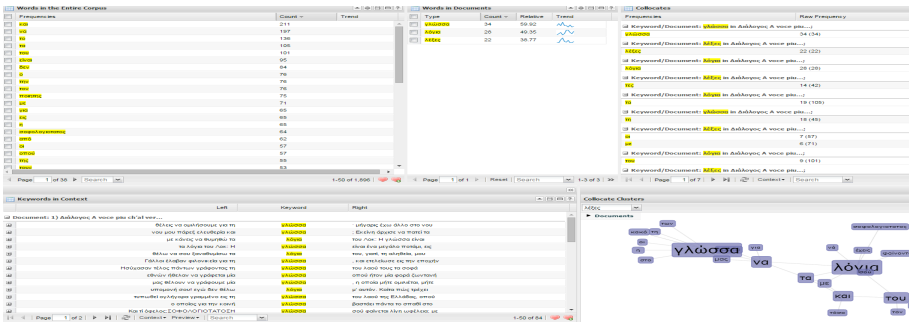

Εικόνα 8. Οπτικοποίηση συμφραστικού πίνακα του *Διαλόγου* του Σολωμού

Οι παραπάνω εικόνες στόχο έχουν να προκαλέσουν και προβληματισμό. Τι συμβαίνει όταν στη θέση του κειμένου μπαίνει η πληροφορία, τα δεδομένα;[34] Μπορούμε να σκεφτούμε μια μεθοδολογία που θέτει τα ποσοτικά εργαλεία στην υπηρεσία όχι της επαλήθευσης αλλά της διερεύνησης, όχι της απάντησης αλλά της διερώτησης, όχι της αποτελεσματικότητας αλλά της ανάδειξης του μη-μετρήσιμου; Χρειαζόμαστε λοιπόν έναν λόγο περί μεθόδου που θα αντλεί μια ερμηνευτική όχι της βεβαιότητας, αλλά της υποψίας.

Προς μια κριτική προσέγγιση

> *If text analysis is to participate in literary critical endeavor in some manner beyond fact-checking, it must endeavor to assist the critic in the unfolding of interpretive possibilities*[35]

Όπως ίσως έχει φανεί, η ψηφιακή έκδοση ενός ποιητικού corpus, με τη συνθετότητα που περιγράφηκε, δεν λειτουργεί μόνο επικουρικά στις παραδοσιακές εργασίες σύνταξης

---

[34] Πρβλ. McGann 2001, 139 (παρατίθεται στο Cummings 2007): «TEI is now a standard for humanities encoding practices. Because it treats the humanities corpus – typically works of imagination – as informational structures, it ipso facto violates some of the most basic reading practices of the humanities community, scholarly as well as popular».

[35] Ramsey 2007, 484.

λεξιλογικών πινάκων,[36] υφολογικής διερεύνησης κλπ. αλλά θέτει η ίδια μια σειρά από ερμηνευτικά ζητήματα: λόγου χάρη, τι συμβαίνει με την απαίτηση αυστηρής οργανωτικής ιεραρχίας του TEI σε κείμενα που δεν επιδέχονται τέτοιου τύπου οργάνωση; Τι συμβαίνει με την απαίτηση για ακριβείς παραπομπές και άρα στιχαρίθμηση σε κείμενα που δοκιμάζουν τα όρια;

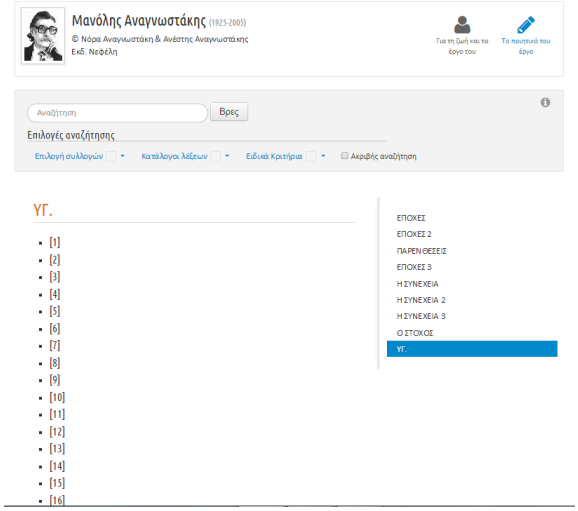

Εικόνα 9. Τα «κομμάτια» της τελευταίας συλλογής του Αναγνωστάκη, όπως εμφανίζονται με αριθμητικούς ψευδότιτλους στον «πίνακα περιεχομένων» (κατά παράβαση της επιλογής του ποιητή για άτιτλα σπαράγματα) - η άλλη επιλογή θα ήταν η ενοποίησή τους κάτω από τον τίτλο ΥΓ. σε ένα συνεχές.

Η ίδια η έννοια του κειμένου άλλωστε καθίσταται, για άλλη μια φορά, προβληματική: αν για τα υπολογιστικά εργαλεία η δομή του κειμένου είναι η σειριακή ακολουθία των μονάδων του, κείμενο και δομή στη θεωρία της λογοτεχνίας είναι κάτι πολύ διαφορετικό. Έτσι, έχει ήδη επισημανθεί κάτι που και η δική μας *εμπειρία από το πεδίο*[37] επιβεβαιώνει: η «έλλειψη σαφήνειας για τη σημειωτική φύση της ψηφιακής αναπαράστασης του κειμένου» στον ορισμό της σήμανσης από το TEI, καθώς η σήμανση άλλοτε θεωρείται εξωτερικό στοιχείο του κειμένου και άλλοτε ταυτίζεται με το ίδιο το κείμενο (Buzzetti 2009, 49). Ακριβώς όμως επειδή το ζήτημα της ψηφιακής αναπαράστασης (= σήμανσης) δεν είναι ουδέτερο —και η σήμανση του κειμένου θα πρέπει να θεωρηθεί τόσο σημειωτική όσο και ερμηνευτική πράξη—, μπορεί να αποτελέσει λυδία λίθο για τη λογοτεχνική θεωρία – οι περιορισμοί που θέτουν τα εργαλεία είναι δυνατόν να λειτουργήσουν όχι θετικιστικά αλλά προς μια κατεύθυνση αναστοχασμού και σύλληψης νέων ερωτημάτων (Ramsay 2007, 489).

---

[36] Αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως ακόμα και το καθαρό δεδομένο της συχνότητας των λέξεων, είναι μεν ποσοτικής φύσης, αλλά εξαρτάται απόλυτα από την ποιοτική ανάλυση, καθώς όπως έχει δείξει ο Kirk (2009) ο ίδιος ο ορισμός της έννοιας «λέξης» καθίσταται προβληματικός.

[37] Στη μελέτη που θα αναρτηθεί στο ψηφιακό περιβάλλον της *Ανεμόσκαλας* δίνονται και παραδείγματα ερμηνευτικών «προβλημάτων» που αντιμετωπίσαμε κατά τη σήμανση του κειμένου (δομική και σημασιολογική), εν είδει σημειώσεων από το πεδίο.

Η οργάνωση, άλλωστε, του δικτυακού περιβάλλοντος είναι μια δομή που παράγει σημασία και θέτει μια σειρά από ζητήματα για τη θέση του λογοτεχνικού κανόνα αλλά και την πρακτική της ανάγνωσης στην ψηφιακή πραγματικότητα:

- αλλάζει και πως η αναγνωστική πρακτική; ποια είναι το όρια ενός άυλου κειμένου; Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, στοιχεία όπως οι προμετωπίδες είναι στενά συνδεδεμένα στο μυαλό μας με το ξεφύλλισμα μιας έντυπης έκδοσης, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης της ψηφιακής Ανεμόσκαλας συχνά να βρίσκεται σε αμηχανία, λόγω της προσδοκίας του για μια βιβλιακή δομή που μόνο εν μέρει τηρείται.[38]
- μήπως ένα τέτοιο corpus μάς επιστρέφει από άλλον δρόμο στον φορμαλισμό, σε μια αποπλαισιωμένη, αποϊστορικοποιημένη ανάγνωση; [39]
- μήπως ένα τέτοιο corpus λειτουργεί ως δούρειος ίππος για επιστροφή από άλλο δρόμο στον λογοτεχνικό κανόνα; μπορούμε να φανταστούμε ένα ψηφιακό corpus που δεν θα έχει τον συγγραφέα ως σταθερά οργανωτική αρχή;

Τα παραπάνω ερωτήματα, που μόνο ενδεικτικά και εν είδει επιλόγου τίθενται εδώ, εκβάλλουν στον κίνδυνο σύλληψης του ψηφιακού ως μιας καινοτομίας της συντήρησης: συντήρηση όχι μόνο με την έννοια της διατήρησης του πολιτισμικού υλικού αρχείου μέσω της ψηφιοποίησης, που είναι ο τομέας στον οποίο δίνεται –δικαίως– έμφαση από τα ποικίλα χρηματοδοτικά προγράμματα ψηφιακής σύγκλισης, αλλά με την έννοια της ερευνητικής αξιοποίησης των νέων εργαλείων για να κάνουμε αποδοτικότερα αυτό που ήδη κάναμε. Από την άλλη, ήδη στην αρχή του κειμένου υπαινίχθηκα την αντίθετη όψη: τον ευαγγελισμό της αλλαγής παραδείγματος που υποτίθεται πως θα επιφέρει η αλλαγή και μόνο του εργαλείου, της τεχνολογίας του κειμένου.[40]

---

[38] Πρβλ. Hayles 2003, 264: «One of the insights electronic textuality makes inescapably clear is that navigational functionalities are not merely ways to access the work but part of a work's signifying structure». Το TEI δίνει τη δυνατότητα για σήμανση των αλλαγών σελίδας με αναφορά σε έντυπη έκδοση – καθώς όμως στην *Ανεμόσκαλα* το κείμενο συνήθως δεν ταυτίζεται με καμιά έντυπη έκδοση, επιλέξαμε να μην αναπαράγεται σε καμιά περίπτωση η δομή της σελίδας. Αυτό βέβαια είναι ένα μικρό μόνο παράδειγμα των εντάσεων μεταξύ ψηφιακής και έντυπης έκδοσης. Η ιστορία της ανάγνωσης μας διδάσκει ότι η ανάγνωση μια κοινωνική πρακτική που δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το έντυπο βιβλίο.

[39] Σε αυτό το πλαίσιο οι ψηφιακές λογοτεχνικές σπουδές κινδυνεύουν να γίνουν ο δούρειος ίππος για την επιστροφή του «νεκρού χεριού της φιλολογίας» (Calotychos 2008) και τη φετιχοποίηση όχι πια του κειμένου αλλά των λέξεων, μια άλλη όψη του θετικιστικού επιστημονισμού που περιγράφηκε στην αρχή του κειμένου (πρβλ. και Καργιώτης 2013).

[40] Ενδεικτικά Schaefer 1997, 218: «the Medial Approach and Deconstruction alike pose a threat to the 'philological establishment', and this is so because both have —in their own ways— severely shaken the grounds on which philology and all other disciplines whose main material are texts have proceeded —or run in circles» — εδώ γίνεται φανερός ο κίνδυνος τεχνολογικού ντετερμινισμού.

Η όποια απάντηση πάντως δεν μπορεί να είναι μια απλή περιχαράκωση στις γραμμές της διαμάχης «ψηφιακό vs έντυπο»· η απάντηση μπορεί να προέλθει μόνο από τον πολλαπλασιασμό των πόρων, πολλαπλασιασμός που θα μας επιτρέψει να ξανασκεφτούμε ταυτόχρονα τις *λειτουργίες* τόσο του εντύπου όσο και του ψηφιακού, και ταυτόχρονα να αποσταθεροποιήσουμε και να ιστορικοποιήσουμε, για άλλη μια φορά, την έννοια του *κειμένου*, διακρίνοντάς την από τις τεχνολογίες και τις πρακτικές της γραφής·[41] μια ψηφίδα αυτού του οικοσυστήματος των τεχνολογιών του κειμένου (Barton 1994, 29) είναι και η *Ανεμόσκαλα*.

Καθώς μάλιστα οι ψηφιακές πρακτικές γραφής, ανάγνωσης και έκδοσης τείνουν να συγκροτήσουν ένα ακόμα απόθεμα κατά Bourdieu συμβολικού πολιτισμικού κεφαλαίου, είναι επείγον να υπερβούμε, με τα εργαλεία της κριτικής ανάλυσης, κάθε έννοια και ρητορική τεχνολογικού ντετερμινισμού. Μια τέτοια ανάλυση όχι μόνο θα ιστορικοποιεί αλλά θα θέτει τις ποικίλες εγγράμματες *πρακτικές και τεχνολογίες του κειμένου* κάτω από το μικροσκόπιο της φουκωικής ανάλυσης της «μικροφυσικής της εξουσίας».[42] Εδώ μπορούμε να αντλήσουμε μαθήματα από τη διαμάχη για μια προηγούμενη τεχνολογία του κειμένου: τη γραφή. Η ανθρωπολογική προβληματική της εγγραμματοσύνης οδήγησε στην αλλαγή παραδείγματος από ένα μοντέλο με βασική θεωρητική θέση την πρωταρχική σημασία και a priori επαναστατική λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στη δόμηση τόσο των πολιτισμών όσο και των νοοτροπιών,[43] σε μια νέα θεωρητική σκοπιά, γνωστή ως το «ιδεολογικό» μοντέλο. Σύμφωνα με αυτό κάθε τεχνολογία λόγου και γραφής νοείται σε συνάρτηση προς τα κοινωνικά, πολιτισμικά, πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα στα οποία βρίσκεται ενταγμένη, ενώ δίνεται έμφαση στον επικαθορισμό του τρόπου πρόσληψης των κειμένων από τις κοινωνικές πρακτικές και τις ιδεολογικές χρήσεις των «εργαλείων/μέσων», με άξονα των έννοια της επιτέλεσης, που προέρχεται από το χώρο της μελέτης της προφορικής λογοτεχνίας.[44] Ο αναστοχασμός πάνω στη

---

[41] Βλ. Shillingsburg 2006, 18. Πρβλ. Fiormonte/ Martiradonna / Schmidt 2010: «[...] there is a potential conflict between the linear and hierchical nature of current formal language systems such as XML, and the intrinsic dynamic nature of the writing process. [...] we may have to rethink present models of document modeling, and to develop, within an adequate epistemological framework, a new theory of digital text».

[42] Π.χ. οι Collins & Blot (2003, 1-8) το επιχειρούν αυτό αξιοποιώντας την έννοια της εγγενούς εξουσιαστικής διάστασης της «οικονομίας της γραφής» του Michel de Certeau.

[43] Βλ. Barton 1994. Οι ρίζες αυτού του μοντέλου πρέπει να αναζητηθούν στη θεωρία των μέσων επικοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη δεκαετία του ΄60 από τη Σχολή του Τορόντο, με κύριο εκπρόσωπο τον Marshall Mcluhan (Πασχαλιδης 2010).

[44] Βλ. ενδεικτικά Johnson 2000, 624. Στον τομέα της θεωρίας της λογοτεχνίας, πρέπει να σημειωθεί και μια κίνηση, στο, γερμανικό κυρίως χώρο, που συστοιχεί με την ντετερμινιστική θέση και δίνει έμφαση στις επιπτώσεις της τεχνολογίας στη μορφή και το περιεχόμενο των λογοτεχνικών κειμένων, αλλά και στη λειτουργία της λογοτεχνίας εντός του δικτύου μεταβίβασης πληροφοριών. Η θεωρία αυτή αντιμετωπίζει τη λογοτεχνία ως μια λειτουργία της τεχνολογίας της επικοινωνίας (Winthrop-Young & Wutz 2002).

λειτουργία αλλά και την ιδεολογία του «εργαλείου/μέσου» πρέπει να είναι το πρώτο βήμα προκειμένου να ανταποκριθούμε στην πρόκληση που θέτει ο Liu (2012) για τη σύνδεση των ψηφιακών ανθρωπιστικών σπουδών με τις πολιτισμικές σπουδές αλλά και την κριτική θεωρία, μια σύνδεση που επείγει.

Βιβλιογραφία

Adolphs, Svenja: *Introducing electronic text analysis. A practical guide for language and literary studies*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge 2006.

Αλμπέρτος, Νίκος: «Ηλεκτρονική έκδοση επιστολικών λογοτεχνικών αρχείων: θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα». Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. 2010 [http://invenio.lib.auth.gr/record/125456?ln=el].

Barton, David: *Literacy: An introduction to the ecology of written language*. Οξφόρδη: Blackwell 1994.

Burnard, Lou / O'Brien O'Keeffe Katherine / Unsworth, John (επιμ): *Electronic textual editing*. Νέα Υόρκη: Modern Language Association of America 2006.

Buzzetti, Dino: "Digital editions and text processing". Στο M. Deegan and K. Sutherland (επιμ), *Text Editing, Print, and the Digital World*. Aldershot: Ashgate, 2009: 45-62.

Γιάννου, Τριανταφυλλιά: «Τι είναι και σε τι χρησιμεύει ένας Συμφραστικός Πίνακας Λέξεων». Στο Κουτσογιάννης κ.ά., *Επιμορφωτικό υλικό για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωση, Τεύχος 3: Κλάδος ΠΕ02 (β΄ έκδοση αναθεωρημένη),* Πάτρα: ΕΑΙΤΥ 2010: 349-357.

Calotychos, Vangelis: "The Dead Hand of Philology & The Archaeologies of Reading in Greece". Στο D. Damaskos & D.K. Plantzos (επιμ.), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*. Αθήνα: The Benaki Museum 2008: 237-252.

Collins James & Blot Richard: *Literacy and Literacies. Texts, power and identity*. Cambridge University Press 2003.

Crane, Gregory / Bamman, David / Babeu, Alison: "ePhilology: When the Books Talk to Their Readers". Στο: Ray Siemens / Susan Schreibman (επιμ.), *A Companion to Digital Literary Studies*. Οξφόρδη: Blackwell 2007: 29-64.

Cummings, James: "The Text Encoding Initiative and the Study of Literature". Στο Ray Siemens & Susan Schreibman (επιμ.), *A Companion to Digital Literary Studies*. Οξφόρδη: Blackwell 2007: 451-476.

Curran, Stuart: "Different Demands, Different Priorities: Electronic and Print Editions." *Literature Compass* 7:2 (2010): 82-88.

Δανιήλ, Χρήστος: «Ο Νικόλαος Εγγονόπουλος ο Ανδρέας Εμπειρίκος και η ωραία κόρη ορθή ως στέκονταν εις το παράθυρο του Αναπλιού». *Οδός Πανός* 164 (2014): 20-33.

Δημητρούλια, Τιτίκα: «Κυβερνολογοτεχνία: μια πρόκληση του μέλλοντος», *Σύγκριση/Comparaison* 17 (2006): 94-113.

Dick, Helma: "Brute Force Philology? Text Mining the Classics". Ανακοίνωση στην Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα 2013: [<http://www.ascsa.edu.gr/index.php/news/newsDetails/videocast-helma-dik-brute-force-philology-text-mining-the-classics>]

Eyers, Tom: "The perils of the "digital humanities": new positivisms and the fate of literary theory". *Postmodern Culture* 23:2 (2013): <http://muse.jhu.edu/journals/postmodern_culture/v023/23.2.eyers.html>

Fiormonte, Domenico / Valentina Martiradonna / Desmond Schmidt: “Digital Encoding as a Hermeneutic and Semiotic Act: The Case of Valerio Magrelli.” *Digital Humanities Quarterly* 4:1 (2010): <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/4/1/000082/000082.html>

Fish, Stanley: “Mind Your P’s and B’s: The Digital Humanities and Interpretation”. *NY Times* 23.01.2012.

Gold, Matthew K. (επιμ.): *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis: University of Minnesota Press 2012.

Goodwin, Jonathan & Holbo, John: *Reading Graphs, Maps, Trees. Critical responses to Franco Moretti*. Anderson, South Carolina: Parlor Press 2011.

Goutsos, Dionysis: “The Corpus of Greek Texts: A reference corpus for Modern Greek”. *Corpora* 5:1 (2010): 29-44.

Hayles, N. Katherine: “Translating Media: Why We Should Rethink Textuality”. *The Yale Journal of Criticism* 16:2 (2003): 263–290

Hockey, Susan: “History of Humanities Computing”. Στο Susan Schreibman / Ray Siemens / John Unsworth (επιμ.), *A Companion to Digital Humanities*. Οξφόρδη: Blackwell 2004.

Hoover, David L. / Culpeper Jonathan / O'Halloran Kieran (επιμ.): *Digital literary studies: corpus approaches to poetry, prose, and drama*. Νέα Υόρκη: Routledge 2014.

Johnson William: “Toward a sociology of reading in classical antiquity”. *American Journal of Philology* 121 (2000): 593-627.

Καζάζης, I.N. & Σιστάκου Ε. (φιλολ. επιμ.) / Müller V.C. (ηλεκτρ. επιμ.): *Συμφραστικός Πίνακας Λέξεων στο ποιητικό έργο του Γ. Σεφέρη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας 2003.

Καπλάνης, Τάσος Α.: «Θεωρία, τεχνολογία και σύγχρονες εκδόσεις νεοελληνικών κειμένων ή ο Έρασμος, ο Barthes, ο usus auctoris, ο ‘θάνατος του συγγραφέα’ και εμείς». Στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στο Διαφωτισμό και τον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2007: 551-562.

Καράογλου, Χαράλαμπος Λ.: «Ζητήματα ορολογίας και τεχνικής των εκδόσεων». Στο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού 2002: 160-172.

Καργιώτης, Δημήτρης: «Η φιλολογία ως φετιχισμός: ο ‘Καβάφης’ ως παράδειγμα», *Νέα Εστία* 1860 (2013): 741-771.

Καψωμένος, Ερατοσθένης (επιστημ. ευθύνη) - Διεπιστημονική ερευνητική ομάδα: *Διονύσιος Σολωμός, Ο βίος, το έργο, η ποιητική του. Φιλολογική μελέτη και έκδοση σε ηλεκτρονική μορφή*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία 2005.

Kirk, John M: “Word frequency use or misuse?”. Στο Dawn Archer (επιμ.), *What’s in a Word-List? Investigating word frequency and keyword extraction*. Ashgate 2009: 17-34.

Kirschenbaum Matthew: “What Is ‘Digital Humanities’, and Why Are They Saying Such Terrible Things about It?”. *differences* 25.1 (2014): 46-63.

Lauer, Gerhard: “Die digitale Vermessung der Kultur. Geisteswissenschaften als Digital Humanities”. Στο Heinrich Geiselberge & Tobias Moorstedt (επιμ.), *Big Data. Das neue Versprechen der Allwissenheit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2013: 99-116.

Liu, Alan: “Where is Cultural Criticism in the Digital Humanities?”. Στο Matthew Gold (επιμ.), *Debates in the Digital Humanities,* Minneapolis: U of Minnesota Press 2012: 490-509.

Liu, Alan: “The Meaning of the Digital Humanities”. *PMLA* 128.2 (2013): 409-23.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ.: *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*. Αθήνα: Δόμος 2005.

McGann, Jerome J.: *Radiant Textuality: Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave 2001.

Moretti, Franco: "'OPERATIONALIZING' Or, the Function of Measurement in Literary Theory". *Stanford Literary Lab Pamphlet 6* (2013): <http://litlab.stanford.edu/LiteraryLabPamphlet6.pdf>

Μπακογιάννης, Μ.Γ.: «Ματιές στον ψηφιακό κόσμο ("Ανεμόσκαλα" του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας)». *Το Δέντρο* 199-200 (Ιούλιος 2014): 186-188.

Μπουντούρη, Λίνα 2007. «Text Encoding Initiative: επισκόπηση, προβλήματα και εφαρμογές». Στο *Πρακτικά του 13ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Κέρκυρα, 13-15 Οκτωβρίου 2004*, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο: 294-306: [<http://iup.ionio.gr/uploads/metaLibraries.pdf>].

Natsina Anastasia & Kayalis Takis: "From Virtuality to Actuality: Representations and Enactments of Critical Theory on the World Wide Web". Στο των ίδιων (επιμ.), *Teaching Literature at a Distance: Open, Online and Blended Learning*. Λονδίνο: Continuum 2010: 163-170.

Παπαναστασίου, Γιώργος: *Νεοελληνική ορθογραφία. Ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών 2008.

Παπαστεφάνου Βασιλική / Ρίζου Βασιλική / Πένητας Χρήστος: «Αρχείο Νεοελλήνων Συγγραφέων». Στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στο Διαφωτισμό και τον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2007: 319-328.

Πασχαλίδης, Γρηγόρης: «Η ιστορία και η θεωρία των μέσων στην εποχή της ψηφιακής κουλτούρας». Στο Φ. Μπαντιμαρούδης, Γ. Πασχαλίδης, Μ. Κοκκώνης (επιμ.), *Ψηφιακά μέσα. Ο πολιτισμός του ήχου και του θεάματος*. Αθήνα: Κριτική 2010, 429-451.

Peri, Massimo: *Πίνακας λέξεων του Καρυωτάκη*. Padova, Liviana: Università di Padova, Studi Bizantini e Neogreci 1983.

Πετρούνιας, Ευάγγελος: «Κριτική του 'μονοτονικού' ορθογραφικού συστήματος». Στο *Συνέδριο για την ελληνική γλώσσα (1976-1996): Είκοσι χρόνια από την καθιέρωση της νεοελληνικής (δημοτικής) ως επίσημης γλώσσας, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 29 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1996)*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Γλωσσολογίας & Η εν Αθήναις Γλωσσική Εταιρεία 1999: 205-224.

Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη / Γεώργιος Μικρός / Ξανθίππη Δημητρούλια: «Εφαρμογή υφομετρικών τεχνικών στην αναγνώριση πατρότητας κειμένου: πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη». Στο *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*. Αθήνα: Δόμος 2011: 341-371.

Price, Kenneth M.: "Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?". *Digital Humanities Quarterly* 3:3 (2009): <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>

Price, Kenneth M.: "Electronic Scholarly Editions". Στο : Ray Siemens / Susan Schreibman (επιμ.), *A Companion to Digital Literary Studies*. Οξφόρδη: Blackwell 2007: 434-450.

Ramsey Stephen: "Algorithmic criticism". Στο Ray Siemens / Susan Schreibman (επιμ.), *A Companion to Digital Literary Studies*. Οξφόρδη: Blackwell 2007: 477-491.

Rieder, Bernhard & Röhle, Theo: "Digital Methods: Five Challenges". Στο David M. Berry (επιμ.), *Understanding Digital Humanities*. Λονδίνο: Palgrave 2012: 67-84.

Schaefer Ursula. "The medial approach: A paradigm shift in philologies?". Στο Kahane Bakker (επιμ.), *Written Voices, Spoken signs*. Cambridge Ma: Harvard University Press 1997: 215-231.

Schreibman, Susan: “Digital Humanities: Centres and Peripheries”. Στο Manfred Thaller (επιμ.), *Controversies around the Digital Humanities*, *Historical Social Research* 37:3 (2012): 46-58.

Shillingsburg, Peter L.: *From Gutenberg to Google. Electronic representations of literary texts*. Cambridge: Cambridge University Press 2006.

Σιχάνη, Άννα-Μαρία: «Ηλεκτρονικές εκδόσεις και Νεοελληνική Λογοτεχνία. Το ψηφιακό μέλλον των εκδόσεων είναι εδώ». *Διαβάζω* 530 (2012).

Τουφεξής, Νότης: «Ηλεκτρονικές εκδόσεις νεοελληνικών κειμένων και διαδίκτυο». Στο *1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών*. Αθήνα 2007: 177-183.

Τουφεξής, Νότης: «Ψηφιακές εκδόσεις». Στο *Μελέτες σε θέματα νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας χχ.: <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/essays/02.html>.

Τουφεξής, Νότης: «XML – Εκδοτική δοκιμή: Παράλληλη ηλεκτρονική έκδοση αποσπάσματος της *Ιστορίας ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα». Στον δικτυακό τόπο *Ψηφιακός Νεοελληνιστής*: <http://www.digitalneohellenist.org/category/knowledgebase/examples> [Δεκέμβριος 2014].

Φιλιππίδου, Ντία: «Ηλεκτρονικές φιλολογικές εκδόσεις: εμπειρίες και απορίες (με ειδική αναφορά στα κείμενα της Κρητικής Αναγέννησης)». Στο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες. Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη* (Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000), Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού 2002: 81-93.

Φιλιππίδου, Ντία: *Η Θυσία του Αβραάμ στον Υπολογιστή. Λεξιλογικοί Πίνακες και Υφολογικά Σχόλια*. Αθήνα: Ερμής 1986.

Philippides, Dia M.L. & Holton David με την τεχνική συνεργασία του John L. Dawson: *Ερωτόκριτος: Του δίσκου τα γυρίσματα*. Αθήνα: Ερμής 2014 [εμπλουτισμένη επανέκδοση της α΄ έκδοσης του 1990].

Winthrop-Young, Geoffrey & Wutz, Michael: “Introduction: Media-Models, Memories, and Metaphors”. *Configurations* 10:1(2002), Special Issue: Media, Materiality, Memory: Aspects of Intermediality: 1-10.

Witmore, Michael: “Text: A Massively Addressable Object”. Στο Gold, Matthew K. (επιμ.): *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis: University of Minnesota Press 2012: 324-327 [<http://dhdebates.gc.cuny.edu>].